

AHLÂT-ı ERBAA

(أَخْلَاطُ أَرْبَعَة)

Antikçağ ve Ortaçağ'da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde.

Tıp tarihinde ahlât-ı erbaa anlayışı eski Mısır'a kadar gitmektedir. Mısırlı hekimler, hastalık sebebi olarak bünyedeki kan, balgam, kara safra ve sarı safradan ibaret dört sıvının kirlenmesini gösterirlerdi. Bundan dolayı tedavide kirlı sıvıların boşaltılması (kan almak, müşhil vermek vb.) yoluna gidilirdi. Eski Yunan'da Hipokrat (m.ö. V. asır) ahlât nazariyesini geliştirmiş ve bu anlayış XIX. yüzyıla kadar tesirini sürdürmüştür. Tabiat âlemindeki oluşma ve bozulmayı meydana getiren dört unsurun insan bedenindeki karşılığı olarak düşünülen dört sıvı, Hipokrat'ın hümoral patolojisinin temelini teşkil etmiştir. Bu anlayışa göre sağlık vücuttaki bu sıvıların dengede oluşuna, hastalık ise bu dengenin bozulmasına bağlıdır. Eski Roma'da Galen (Câlinûs, m.s. I. asır), bu teoriyi takip ederek hastalıkların meydana gelişinde dış tesirlerin de etkili olabileceği fikrini ileri sürdü. Ahlât-ı erbaa fikri İslâm dünyasında da benimsenmiş ve müslüman hekimlerin kendi klinik tecrübelerine dayanarak getirdikleri açıklamalarla Ortaçağ'daki son ve gelişmiş şeklini kazanmıştır. Nitekim Ebû Bekir er-Râzi ve İbn Sînâ, Ortaçağ hümoral patolojisinin en gözde müslüman temsilcileridir.

İlk ve Ortaçağ'daki tıp anlayışına göre, insan bedenindeki bu dört sıvının bazı özellikleri vardı. Bedeni dolaşan kan akıcı ve sıcak, beyinde saklanan balgam akıcı ve soğuk, dalak ve midede bulunan kara safra (sevda) kuru ve soğuk, karaciğerde saklanan sarı safra ise kuru ve sıcak idi. Vücuda alınan besinler bu dört maddeye dönüşürdü ki eskilerin inancına göre ilkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdâyı, kış da balgamı harekete getirirdi. Hastalık ve sağlık bunlar arasındaki denge veya dengesizliğe bağlı olduğu gibi mizaçlar da bunların nisbetine bağlı idi. Böylece demevî, safravî ve melankolik gibi tipler de ayrılmış bulunuyordu. Mevsimlere ve bünyeye göre beden sıvılarının terkiplerinin değişmesi dolayısıyla eskiler zaman zaman kan aldirmek gerektiğini duyarlardı ve bu da bazı şartlarda

olurdu. Eskilerin inancına göre, her ayın başından on beşine kadar kan aldirmek pek zaruret olmadıkça yanlıştı. Ancak on beşinden sonra alınan kan vücudun temizlenmesini sağlar ve hastalıklara iyi gelirdi. Bu arada bu dört sıvıdaki sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık gibi özelliklerin droglarda (ilâçlar) bulunduğu kabul edilirdi. Herhangi bir drogda tek bir özellik varsa ona basit, birden fazla özellik varsa ona da kompoze (mürekkep) drog denirdi.

Galen'le birlikte tesirini devam ettiren, daha sonra İslâm dünyasında da yaygın şekilde benimsenen ahlât-ı erbaa fikri, XVI. yüzyılda fizyoloji ve biyokimya gibi ilimlerin gelişmesiyle tesirini tekrar ve kuvvetle gösterdi. XX. yüzyıl başlarında ise hormonların keşfi ve bağışıklık fikrinin gelişmesi ile daha da önem kazandı. Nitekim bugün de modern tıpta kan ve safra kirliliğinin bazı hastalıklara sebep olduğu bilinmekte ve bunların giderilmesi için kan aldırma, safra boşaltma, müşhil kullanma gibi usullere başvurulmaktadır.

Dört sıvı ve onlara nisbet edilen sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık şeklindeki nitelikler, İslâm dünyasında mizaç teorilerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Demevî (sanguin), balgamî (flegmatique), safravî (colérique) ve sevdâî (mélancolique) terimleriyle ifade edilen psikolojik tipler yanı sıra, mahrûr (sıcak tabiatlı), mebrûd (soğuk tabiatlı), yâbis (kuru tabiatlı) ve mertûb (yaş tabiatlı) şeklinde dört niteliğe dayalı karakter tasniflerine de gidilmiştir (İhvan-ı Safâ, Resâ'il, I, 299). Fizikî coğrafyanın tesiri, eğitim ve hatta bazı inanışlara göre astrolojik faktörler yanında, insanın ahlât yapısından doğan fizyonomisinin de onun ahlâkî tabiatını belirlediği düşünülmüştür. Dolayısıyla tabii mizacın psikolojik mizaca yol açması, onun da belirli tavır ve davranışları insan fiillerine hâkim kılması, ahlât-ı erbaa ve ahlâk (huylar) arasında bir bağlantının kurulmasına yol açmıştır. Böyle bir bağlantıya uygun olarak çabuk öfkelenme, korkak tabiatlı olma, olur olmaz şeylere kederlenme, şehvete aşırı düşkün olma vb. doğuştan getirildiği düşünülen eğilimler, tabii ahlâk adını alır. Bunun yanı sıra doğrudan doğruya alışkanlıklarla (bi'l-âde) kazanılıp insan karakterine yerleşen huylar da vardır. Tabii mizaçla birlikte gelen tabii ahlâkın değiştirilip değiştirilemeyeceği konusunda antik çağdan beri süren tartışma, müslüman

ahlâkçılarca ılımlı bir çözüme bağlanmıştır. Yaygın olarak benimsenen bu görüşe göre insanda mutlak anlamda tabii huylar yoktur; sadece belli huyları kazanmaya tabii bir yatkınlık vardır. Bu huylar da eğitim (te'dib) ve telkin (mevâiz) ile değiştirilebilir.

BİBLİYOGRAFYA:

Huneyn b. İshak, *Kitâbü Câlînûs fi'l-üstûkûs-sât 'alâ re'yi Ebûkrâ't* (nşr. Muhammed Selîm Sâlim), Kahire 1986, s. 115-121, 130; İhvan-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, I, 299-304; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 41-43; E. H. Ackermann, *A Short History of Medicine*, New York 1955, s. 49-51; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970, s. 127-129; Seyyid Hüseyin Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge 1987, s. 220-223.

AYŞEGÜL DEMİRHAN ERDEMİR

AHLATŞAHLAR

Van gölü çevresinde
1100-1208 yılları arasında
hüküm süren
bir Türk hânedanı.

Hânedanın kurucusu Sökmen el-Kutbî'dir. Sökmen, Selçuklu hânedanından Azerbaycan Meliki Kutbüddin İsmâil İlarşan'ın Türk asıllı memlûk* emirlerinden biri olduğu için el-Kutbî lakabıyla anılır. Selçuklu şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelelerine karışan Kutbüddin İsmâil'in 488'de (1095) ölümü üzerine Sökmen, onun oğlu Mevdûd'un hizmetine girdi. Fakat Mevdûd'un da 1102 yılında beklenmedik bir zamanda ölümü ile Azerbaycan meliklerinin soyu kesildi. Bunun üzerine Sökmen el-Kutbî, diğer bazı emirleriyle birlikte Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi. Bu sırada Tapar ile Berkyaruk arasındaki saltanat mücadeleleri bütün şiddetiyle devam ediyordu. Ancak 1104'te barış yapıldı; on iki yıl süren ve imparatorluğu zayıf düşüren uzun mücadele böylece sona ermiş oldu. Aynı yıl Tapar, Musul emiri âsi Çökürmüş'ü cezalandırmak için şehri kuşattığında yanındaki emirler arasında Sökmen el-Kutbî de bulunuyordu. Onun 501'de (1107-1108) Hille Arap Emiri Sadaka b. Mezyed'in tenkil edilmesine katılmış olması da muhtemeldir. Ertesi yıl Musul'un diğer âsi bir emir olan Çavlı'nın elinden alınmasına Sökmen'in de iştirak ettiği görülmektedir.

Azerbaycan meliklerinin nerelere hâkim oldukları iyice bilinmemekle beraber Tebriz, Merend, Mâkû ve Hoy'dan

başka diğer bazı şehirleri de idareleri altında bulundurdıkları söylenebilir. Ebü'l-Fidâ'ya göre, Mervânogulları'nın zulmünden bıkan Ahlat halkı, adalet ve dirayetini duydukları Sökmen'i 1100 yılında çağırıp şehri ona teslim etmişlerdir. Adı geçen müellif, Ahlatşahlar Devleti'nin bu tarihte kurulmuş olduğunu yazmaktadır. Ancak Azerbaycan Meliki Mevdûd henüz hayatta olduğuna göre, Sökmen'in şehri onun adına idare ettiğinde şüphe yoktur. Diğer taraftan İbnü'l-Ezrak'a göre ise Alparslan Malazgirt Savaşı'ndan sonra Ahlat ve Malazgirt'e valiler tayin ettiğinden buraları Mervânogulları'nın elinden çıkmış ve Selçuklu sultanları, kendi zamanına kadar adı geçen şehirleri emirlere dirlik şeklinde vermeye devam etmişlerdir. Sökmen, yukarıda kaydedildiği gibi Muhammed Tapar'a güzel hizmetlerde bulundu. Bu sebeple Tebriz, Ahlat, Meyyâfârikîn (Silvan) ve diğer ikinci derecede bazı şehirler bu sadakatının mükâfatı olarak kendisine iktâ* edildi (1111). Ancak İbnü'l-Ezrak'ın bir kaydına dayanılarak, Musul Emiri Çökürmüş ile birlikte Urfa'nın güneyindeki Belih çayı kıyısında Haçlılar'a karşı parlak bir zafer kazanan (7 Mayıs 1104) Sökmen'in Sökmen el-Kutbî olduğu iddiası asla kabul edilemez. Çünkü yerli ve yabancı diğer bütün güvenilir kaynaklarda, zaferi kazananın Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) hâkimi Artuklu Sökmen olduğu açıkça ifade edilmektedir. Esasen İbnü'l-Ezrak da eserinin başka bir yerinde Haçlılar'ı yenenin Artuklu Sökmen olduğunu bildirmektedir.

İbnü'l-Ezrak'ın Sökmen el-Kutbî'nin 1109 yılında Meyyâfârikîn'i uzun bir muhasaradan sonra eline geçirdiğine dair sözleri diğer müelliflerce de teyit edilir. Sökmen Meyyâfârikîn'in idaresini memlükü Gızoğlu'na bırakmıştı. 1111 yılında Haçlı tehdidine mâruz kalan şehirlerden Bağdat'a gelen müslümanların yardım istemeleri üzerine Muhammed Tapar, Altun Tigin oğlu Mevdûd kumandasında kalabalık bir orduyu Haçlılar üzerine gönderdi. Bu orduda Sökmen el-Kutbî, Merâğa hâkimi Ahmedîl, Porsuk'un oğulları İlbegi ve Zengî gibi büyük emirler de bulunuyordu. Fakat ordu Urfa bir yana, kırk beş gün kuşattığı Tel Bâşir Kalesi'ni (Gaziantep yöresinde) bile alamadı. Halep'e gelindiğinde Sökmen el-Kutbî hastalandı. Hastalığının ağırlaşması üzerine askerleriyle birlikte ordudan ayrıldı ve Fırat kıyısındaki Bâlis şehrinde öldü (Eylül 1111). Sökmen'in

tabutu memleketine götürülürken Artukoğlu İlgazi'nin saldırısına uğradıysa da bu saldırı Sökmen'in askerlerince geri püskürtüldü. Sökmen'in naaşı önce Meyyâfârikîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp orada defnedildi. Sökmen'in Tebriz, Ahlat, Erciş, Zâtülcavz (Adilcevaz), Meyyâfârikîn, Malazgirt, Muş, Van, Bargiri ve Vestan şehirlerini idare ettiği bilinmekte, Ahlat ile Tebriz arasındaki diğer bazı şehirler ve kalelere de hâkim olması ihtimal dahilinde görülmektedir. Merâğa hâkimi Ahmedîl, Muhammed Tapar'ın Sökmen'in sahip olduğu yerleri kendisine vereceği ümidine kapılarak ölümüne pek sevindiysen de bu ümidi tahakkuk etmediği gibi çok geçmeden Bâtınîler tarafından hançerlenerek öldürüldü. Hoy'un batısında ve ona bir konak mesafedeki Sökmenâbâd şehrinin bu Sökmen mi, yoksa torunu II. Sökmen tarafından mı kurulduğu bilinmemektedir. Sökmen'in İnanç Hatun unvanlı karısı da Ahlatşahlar tarihinde önemli bir rol oynamıştır.

Sökmen'in yerini oğullarından Zahirüddin İbrâhim aldı ve 1126 veya 1127 yılında ölümüne kadar bu mevkiide kaldı. Zayıf bir şahsiyeti olan İbrâhim zamanında ülkeyi ihtiraslı, fakat pek dirayetli görünmeyen annesi İnanç Hatun idare etti. Bunun neticesinde Tebriz ile Azerbaycan meliklerine ait diğer birçok yerler Muhammed Tapar tarafından karısı Gevher Hatun'a verildi. Bundan başka Tapar Meyyâfârikîn'i de İbrâhim'in idaresinden alarak Karaca es-Sâki'ye iktâ etti (1115).

Tarihçi Azîmî, Sökmen el-Kutbî'nin oğlu Dâvud'un 1124 yılında Togan Arslan'ı yendikten sonra Bitlis'i de kuşattığını bildirmektedir. Ancak Sökmen el-Kutbî'nin Dâvud adlı bir oğlu olduğu diğer kaynaklarca doğrulanmadığı gibi, Hısnıkeyfâ hâkimi Sökmen oğlu Dâvud'un da aynı yılda hayatta olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Azîmî'nin Ahmed yerine yanlışlıkla Dâvud adını yazmış olması muhtemeldir. Aynı müellif, İbrâhim'in 1126 yılında vefat ettiğini ve yerine kardeşi Yâkub'un geçtiğini yazarken mahallî bir kaynağa dayanan Ebü'l-Fidâ, İbrâhim'in 1127 yılında öldüğünü ve kardeşi Ahmed'in ona halef olduğunu belirtir.

Ahmed on ay emirlik mevkiinde bulunduktan sonra öldü ve yerine altı yaşındaki yeğeni ve İbrâhim'in oğlu Sökmen geçti (1128-1185). Fakat bu sırada Ahlatşahlar ülkesini II. Sökmen'in baba-

annesi idare ediyordu. Ebü'l-Fidâ'nın kaynağına göre, İnanç Hatun memleketinde tek başına hâkim olmak için çocuk yaşta torununu da öldürtmek istemiş, fakat bunun farkına varan devlet büyükleri 528'de (1133-34) bu ihtiraslı kadını boğdurarak tehlikeyi önlemişlerdir. Aynı yılda Irak Selçukluları tahtına ikinci defa olarak Mesud çıkmıştı. Sultan Mesud 1135'te Halife Müstersid'i yenip Merâğa'ya geldikten sonra Ahlatşahlar'ın ülkesine yürüdü. Ahlatşah Sökmen değerli armağanlar ile Mesud'un huzuruna gidip onun gönlünü aldıysa da Sultan Mesud, Sökmen'in sadakatından emin olmamış bulunmalı ki 1137'de Fars Valisi Mengü Bars ile yaptığı Gürşenbe Savaşı'ndan sonra yanına gelen kardeşi Selçuk'a, Sökmen ve Togan Arslan'ın ülkelerini iktâ etmiş ve Tebriz Valisi Gızoğlu es-Silâhî'yi de onun atabegliğine getirmiştir. İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre Selçuk iktâ bölgesine gidip o ülkeleri tamamıyla eline geçirmiş, halkına zulüm ve işkence ederek müsadelerinde bulunmuş, pek çok kişiyi esir almıştır. Ancak dirayetsiz biri olan Melik Selçuk yaptığı bu kötü işlerden dolayı Doğu Anadolu'da tutunamadı; Doğu Anadolu beylikleri büyük bir dış tehlikeyi böylece atlattırmış oldular. Bu arada Musul-Halep hâkimi Atabeg İmâdüddin Zengî Ahlat üzerine bir sefer düzenleyerek Sökmen'in kızı ile evlenmişti (1133). Zengî'nin Ahlatşah Sökmen'in kızı ile evlenmekten gayesi, çok defa yaptığı gibi, burayı hâkimiyeti altına almak için zemin hazırlamaktı. İnanç Hatun'un zayıf idaresi onun ihtirasını körüklemişti.

II. Sökmen'in uzun hükümdarlık zamanı Ahlatşahlar Devleti'nin şüphesiz en parlak devrini teşkil eder. Gürcüler ile yapılan birkaç savaş istisna edilirse Van gölü çevresi halkı, II. Sökmen'in yaklaşık elli yedi yıllık idaresi altında rahat bir hayat geçirdi. Bu hükümdar 533 (1138-39) yılında âsi ruhlu ve savaşçı Sasunlular (Senâsine) tarafından her nasılsa esir alındıysa da Artuklu Hükümdarı Hüsâmeddin Temürtaş'ın teşebbüsü ile serbest bırakıldı. Fakat Sökmen çok sonraları Sasunlular'ın kalelerini üç yıl kuşatarak ele geçirdi (11 Ağustos 1174) ve bu topluluğu ağır bir şekilde cezalandırdı. Hatta Ahlatlı Ammâr oğlu Es'ad hâtrâtında, Sökmen'in onları bir daha kendilerini toparlayıp zarar veremeyecek duruma getirdiğini nakletmiştir. Zengî'nin ölümü üzerine

(1146) Ahlatşah Sökmen onun Kızılarslan oğlu Yâkub'dan alınmış bütün yerleri ele geçirdi. Böylece II. Sökmen bu başarısı ile oldukça dirayetli bir şahsiyet olduğunu göstermiş oldu. 540 (1145-46) yılında Artuklu Hükümdarı Temürtaş'ın oğlu Necmeddin Alpi, Ahmed'in kızı ve II. Sökmen'in ana bir kız kardeşi ile evlendi ve bu evlilikten Alpi'nin oğlu ve halefi Kutbüddin II. İlgazi doğdu.

Arrân Valisi İldeniz 1160 yılında Tuğrul oğlu Arslan'ı Selçuklu tahtına oturtmuş, kendisi de atabeg sıfatı ile devletin idaresini eline almıştı. Fakat Merâğa hâkimi Aksungur oğlu Arslanapa ile Sökmen, İldeniz'e karşı bir ittifak cephesi kurdular. Bunun üzerine İldeniz, Arslanapa'ya karşı oğlu Cihan Pehlivan'ı gönderdi (1161). Arslanapa, Sökmen'den yardıma gelmesini istedi. Sökmen ona çok sayıda asker sevketti; kendisi uça bulunduğu için ülkeyi terk edemeyeceğini bildirerek özür diledi. Arslanapa, Ahlatşah Sökmen'in askerinin de yardımı ile Cihan Pehlivan'ı bozguna uğrattı; askerinin çoğu esir alındı, kendisi de bir kısım askeri ile perişan bir halde Hemedan'a döndü.

II. Sökmen devrinin en mühim hadiseleri Gürcü savaşlarıdır. Gürcü Kralı Giorgi, 1154 yılında Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 1161 yılında da Ani şehrini eline geçirmişti. Saltuk ve damadı II. Sökmen Ani'nin elden çıkmasına seyirci kalmak istemediler ve birlikte Giorgi'nin üzerine yürümeye karar verdiler. Bunda Sökmen'in karısı ve Saltuk'un kızı Şah Bânüvân'ın (Şah Bânû) mühim bir rol oynadığı anlaşıyor. Kars ve Sürmari (sonra Sürmeli Çukur) hâkimleri ile Dimleç oğlu Bitlis-Erzen Emîri Fahrüddeve Devlet Şah'tan başka Sökmen'in eniştesi Artuklu Necmeddin Alpi da ittifaka dahil edildi. Alpi onlara katılmak üzere Mardin'den yola çıkmıştı. Fakat beyler Artuklu hükümdarını beklemekten Anı'ya kuşattılar (Ağustos 1162). Bunu haber alan Gürcü Kralı Giorgi şehri kurtarmaya koştu. Savaş başlayacağı sırada İzzeddin Saltuk, Gürcü kralı ve oğulları ile savaşmayacağına dair evvelce esir iken ant içtiğini bahane ederek uzaklaşmış ve bu, Türkler'in ağır bir yenilgiye uğramalarına sebep olmuştur. Öyle ki Gürcüler zengin bir ganimet ele geçirdikleri gibi pek çok Türk öldürmüşler ve dokuz bin esir almışlardır. Ahlatşah Sökmen ancak 400' atlı ile ülkesine geri dönebilmiş, hatunu, Saltuk'un

kızı Şah Bânüvân'ın ana bir kardeşi Bedreddin de düşmanın eline esir düşmüştür. Mağlûbiyet haberini Malazgirt'e geldiği sırada öğrenen Artuklu Necmeddin Alpi, hısım ve müttefikini beklemeksizin geldiği yere süratle dönmüştür. Gürcü kralı kazandığı bu mühim zaferden de cesaret alarak Duvin (Duveyn) şehrini ele geçirip yıktığı gibi Gence bölgesine de yağma ve tahrip akınları düzenledi. Bunun üzerine, aralarında Sökmen'in de bulunduğu birçok emîr Irak Selçuklu Sultanı Arslan'ın kumandasında Gürcüler'e karşı sefere çıktı. Lükri Kalesi civarında yapılan savaşta Gürcüler yenilmişler ve bütün ağırlıklarını bırakıp kaçmışlardır (Temmuz 1163). Ertesi yıl Ahlatşah'a bağlı bulunan Sürmari hâkimi İbrâhim Beg, kuvvetlerinin azlığına rağmen, Gürcüler'e karşı mühim bir zafer kazanmaya muvaffak oldu. Sökmen'in oğlu olmadığı için yeğeni (kız kardeşinin çocuğu) ve Artuklu Necmeddin Alpi'nin oğlu İlgazi'yi sarayında büyütüyor ve ona veliahtı ve vârisi gözü ile bakıyordu. 1165 yılında İlgazi, Hisnikeyfâ hâkimi ve Artuklu hânedanının büyük reisi Fahreddin Karaarslan'ın kızı ile evlendirildi. 1174 yılında Gürcüler'in Ani şehrini alıp ülkelerine katmaları üzerine iki taraf arasında yeniden savaş çıktı. Selçuklu ordusu 1175 yazında Nahçıvan'da toplandı. Türk ordusu Lori ve Doğanis ovalarını geçip Akşehir'e (Ahılkelek) geldi. Gürcüler karşı çıkmaya cesaret edemediklerinden bu yöre yağmalandı, yakılıp yıkıldı; pek çok ganimet ve esir alındı. Sökmen ve askerleri ganimet ve esirlerle Ahlat'a döndüler (Eylül 1175). Bu münasebetle şehirde büyük şenlikler yapıldı.

Aynı yıl İldeniz öldü ve yerine oğlu Cihan Pehlivan Muhammed atabeg oldu. Cihan Pehlivan'ın dirayeti sayesinde siyasî istikrar devam etti. Fakat Zengiler'in Dimaşk hükümdarı Nüreddin Mahmud'un yerini alan kumandanlarından Selâhaddin-i Eyyübî, efendisinin aksine küçük İslâm devletlerini ortadan kaldırmak siyasetsini güdüyordu. Bu maksatla 1182 yılında Musul'u kuşattı. Musul hükümdarı Zengiler'den İzzeddin Mesud, Ahlatşah Sökmen ile Atabeg Cihan Pehlivan Muhammed'den yardım istedi. Musul'da hutbe Selçuklu hükümdarları adına okunuyordu. Bu sebeple Cihan Pehlivan'ın Eyyübî hükümdarının bu hareketine karşı kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim Selâhaddin Musul'u kuşattığı sırada Ahlatşah Sökmen

ile Cihan Pehlivan'ın ve kardeşi Kızılarslan'ın elçileri gelip ondan kuşatmayı kaldırmasını istediler. Fakat Selâhaddin onların sözlerine önem vermedi. Başka sebeplerden muhasarayı kaldırdı ise de bu defa yine Zengiler'e ait Sincar'ı kuşattı. Eyyübî tehlikesinin ciddiyetini Cihan Pehlivan'dan belki çok daha iyi anlamış olan Sökmen, Selâhaddin'e karşı mücadele etmek için Musul Hükümdarı İzzeddin Mesud ile bir ittifak meydana getirdi. Bununla ilgili olarak Sökmen değerli emirlerinden Seyfeddin Bektemür'ü Eyyübî hükümdarına elçi gönderdi. Bektemür'ün Sincar'ı terketmesi yolundaki isteği Selâhaddin tarafından kabul edilmedi. Geri dönen Bektemür, Ahlatşah'a, ihmal ve gevşeklik gösterildiği takdirde bu meselenin vahim neticeler doğurabileceğini ifade etti. Bunun üzerine Ahlat'ın dışındaki ordugâhında bulunan Sökmen derhal Mardin'e gitti; yanında Bitlis ve Erzen hâkimi Dimleçoğlu Fahreddin Devletşah da vardı. Evvelce bir ara Sökmen ile kendisine tâbi olan Devletşah'ın arası açılmış ise de daha sonra düzelmişti. Mardin Hükümdarı Kutbüddin İlgazi ise kız kardeşinin oğlu olup kendi sarayında büyümüşü. Az sonra Musul Hükümdarı İzzeddin Mesud da Mardin'de müttefikine katıldı. Bunu Halep'ten Türkmen Yıva Yaruklu askerinin gelmesi takip etti. Artuklu İlgazi, İzzeddin Mesud'un hem dayısının oğlu hem de kayınbabası idi. Selâhaddin bu sırada Harran'da idi ve askerini terhis etmişti. Onların toplanmalarını öğrenince akrabalarına askerleriyle huzuruna gelmelerini emretti. Hama'dan gelen Takıyyüddin Ömer müttefiklere gözdağı verilmesi için harekete geçilmesini tavsiye etti; bu tavsiyeyi yerinde bulan Selâhaddin Re'sül'ayn'a vardı. Gerçekten bu hareket müttefiklerin dağılmasına kâfi gelmiş ve Ahlatşah Sökmen, Eyyübî hükümdarı ile karşılaşmayı göze alamamıştı. Selâhaddin'in Âmid ve Halep'i ele geçirmesi (1183), "melik"leri yani küçük hükümdarları daha derin bir kaygıya düşürdü. Ertesi yıl Mardin-Meyyâfârikîn Hükümdarı Kutbüddin İlgazi henüz gençlik çağında iken öldü; oğulları ise küçük yaşta idiler. Ahlatşah yeğeninin oğullarından Nâsirüddin Yavlakarslan'ı Mardin tahtına oturtup dirayetli ve iyi niyetli bir emîr olan Nizâmeddin Alpkuş'u ona atabeg tayin etti.

Selâhaddin 1185 yılında Musul'u yeniden kuşattı. Muhasara devam ettiği

sırada Sökmen'in öldüğü haber alındı (9 Rebülâhîr 581/10 Temmuz 1185). Mahalî bir kaynağa dayanan Ebü'l-Fidâ onun 579'da (1184) altmış dört yaşında öldüğünü yazıyorsa da İbnü'l-Esir'in verdiği yukarıdaki tarih daha doğrudur. Sökmen cesur, dirayetli, halka karşı çok şefkatli bir hükümdardı. Ermeni tarihçisi Vardan da onun hristiyan ahalinin de sevgi ve saygısını kazandığını söyler. Ahlat bölgesi yani Van gölü çevresi onun zamanında en mâmur ülkelerden biri haline gelmiş, halkı da en yüksek refah seviyesine ulaşmıştı. Vardan onun on iki şehre sahip olduğunu kaydeder. Yalnız bu şehirlerin hepsinin adları bilinmemektedir. Bitlis-Erzen hâkimi Dimleçoğlu Fahrüddeve Devletşah ile Sürmari sahibi İbrâhim, Sökmen'e tâbi idiler. Vardan, Ahlatşah'ın ölümünden sonra ülkesinin civardaki kavimlerin zulmü altına girdiğini ve yoksul düştüğünü söyleyerek onun devrinde yaşanan mutlu hayatın sona ermiş olduğunu bildirir. Sökmen'in para kestirdiği biliniyorsa da adına yapılmış herhangi bir yapıya rastlanmamıştır. Bu husus şüphesiz Ahlat'ın geçirdiği büyük felâketlerle de ilgilidir.

Sökmen'in hiç oğlu olmadığı ve hânedanından da hiç kimse bulunmadığı için yerine eşrafın ve halkın arzusu üzerine Seyfeddin Bektemür geçti. Bektemür, Sökmen'in yetiştirdiği memlük asıllı emirlerden biri idi. Efendisi öldüğü sırada Meyyâfârik'in'i idare ediyordu. Selâhaddin, Sökmen'in öldüğünü ve yerine Bektemür'ün geçtiğini öğrenince Musul kuşatmasını bırakıp Ahlat üzerine yürümeyi düşünürken Ahlat'ın ve Bitlis'in ileri gelenlerinden aldığı mektuplar tereddüdünü giderdi. Mektuplarda Ahlat'a geldiği takdirde şehrin kendisine teslim edileceği bildiriliyordu. Halbuki bu bir hile idi. Çünkü Atabeg Cihan Pehlivan Muhammed'in Ahlat'ı almak için harekete geçtiği haber alınmış ve bu tedbir ile onun karşısına Selâhaddin çıkarılmıştı. Gerçekten Eyyübî hükümdarı Ahlat'a yaklaştığı zaman Cihan Pehlivan'ın da şehrin öbür tarafındaki bir yerde konaklamış olduğunu gördü. Elçiler gidip geldi ve sonunda Eyyübî hükümdarı Atabeg ile savaşmaya cesaret edemedi. Ahlatlıların Selçuklu Hükümdarı Tuğrul'a, daha doğrusu Cihan Pehlivan'a tâbi olmalarını ve hutbeyi onların adına okutmalarını kabul etmek zorunda kaldı. Fakat Selâhaddin Ahlat seferinden büsbütün eli boş dönmedi; hükümdarsız kalmış olan

Meyyâfârik'in'i ele geçirdi ve şehrin idaresine emirlerinden Ahlatlı Sungur'u memur etti. 1186 yılında Meyyâfârik'in'i Mısır nâibliğinden azlettiği amcasının oğlu Takıyyüddin Ömer'e verdi. Takıyyüddin Ömer 1191'de Âmid'in kuzeyinde ve Meyyâfârik'in'in kuzeybatısındaki Siverek ve Hani'yi zaptetti. Bektemür buna kayıtsız kalmadı ise de askerinin çokluğuna rağmen yenilip Ahlat'a döndü. Takıyyüddin Ömer şehri kuşattı; fakat alamayacağını anlayıp Malazgirt'e yöneldi ve orayı muhasara etti. Erzurum Melikesi Mama Hatun da askeriyeye, Takıyyüddin Ömer'e yardım etmek için gelmişti. Fakat Takıyyüddin Ömer kuşatma sırasında ölünce (10 Ekim 1191) Malazgirt büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu. Esasen Doğu Anadolu, Selâhaddin'in müstakbel fetih planına dahil yerlerden biri idi. Hatta Selâhaddin Ahlat'ı zaptedip orayı çok sevdiği kardeşi Âdil'e vermek vaadinde bile bulunmuştu.

Selâhaddin-i Eyyübî 1193 yılında vefat etti. Böylece onun, tahakkuku mümkün görünmeyen Anadolu ve İran'ı fetih planları gerçekleşmedi. Ölümü Bektemür'ü o kadar sevindirdi ki bu derin sevincini gizlemeye bile lüzum görmedi. Zira ülkesinin her an Eyyübîler tarafından istilâ edilmesi ihtimali onun için dâimî bir üzüntü kaynağı olmuştu. Bu münasebetle Bektemür bir taht yapıtıp üzerine oturmuş, "es-sultânül-muazzam" veya "el-melikü'n-nâsir Selâhaddin" unvanını almış ve Seyfeddin yerine Abdülaziz lakabını kullanmaya başlamıştı. Bektemür bununla da iktifa etmeyerek Musul hâkimi İzzeddin Mesud, Sincar hâkimi İmâdüddin Zengî ve Mardin hâkimi Hüsâmeddin Yavlakarslan'a elçiler gönderip Selâhaddin'in kardeşi Âdil'in ülkelerini almak için birlikte harekete geçilmesini teklif etti. Fakat Bektemür, Selâhaddin'in ölümünden yaklaşık iki buçuk ay sonra, kumandanlarından biri olan damadı Bedreddin Aksungur Hezâr Dînârî tarafından öldürüldü (18 Mayıs 1193). Onun hamamdan çıktıktan sonra Bâtınîler tarafından öldürüldüğüne dair bir rivayet varsa da bu pek muhtemel görünmemektedir. Kaynaklarda Bektemür'ün halkı seven ve onlara adaletle muamele eden, yoksullara yardım elini uzatan, ilim ve din adamlarıyla sûfilere gözetken bir hükümdar olduğu yazılır. Ermeni tarihçisi Vardan, Bektemür'ün Sasun bölgesini fethettiğini ve Takıyyüddin Ömer'in ölü-

münden sonra da hristiyanlara karşı iyi davrandığını belirtir.

Bektemür'ün yerine geçen Bedreddin Aksungur Hezâr Dînârî de (1193-1198) Sökmen'in memlûklerinden biri idi. Ahlatşah Sökmen'in, Bedreddin'i Cüranlı bir tâcirden bin altına satın aldığı için ona "hezâr dînârî" (bin altınlık) lakabını vermiş ve kendisine sâkî yapmıştı. Bektemür, Ahlatşah olunca Hezâr Dînârî'nin mevkii yükselmiş ve hatta onun Ayna Hatun adlı kızıyla evlenmişti. Fakat buna rağmen haris bir insan olduğu anlaşılan Hezâr Dînârî, 1193'te Bektemür'ü öldürüp yerine geçmiş ve Bektemür'ün yedi yaşındaki oğlu ile karısını Muş yöresindeki Erzâs (?) Kalesi'nde hapsedmişti. Hezâr Dînârî beş yıl hükümdarlık makamında kaldıktan sonra 1197 yılında öldü. Dînârî'nin ölümü üzerine yerine Sasunlu Ermeni ve memlûk asıllı Kutluğ adlı bir emir geçtiyse de halk tarafından kabul edilmeyip yedi gün sonra öldürüldü. Yerine, hapisten çıkarılan Bektemür'ün oğlu Muhammed (1198-1207) geçirildi. Muhammed o zaman on iki yaşlarında bir çocuk olduğundan işleri Sökmen'in divitçibaşısı Kıpçak asıllı Şücâüddin Kutluğ yürüttü. O da memlûk menşeli emirlerden biri idi. Muhammed delikanlılık çağına girince atabegini önce hapsetti, sonra da öldürttü. Fakat bu hareket onun aleyhinde bir hava yarattı. Bu durumu fırsat bilen Gürcüler 601 (1204-1205) yılında Azerbaycan'a başarılı bir akın yaptıktan sonra Ahlatşahlar'ın ülkesine girip Malazgirt'e kadar ilerlemişler, daha sonra Erciş taraflarına yönelmişler, karşlarına asker çıkmadığı için de her tarafı yakıp yıkip pek çok esir ve ganimet elde etmişlerdi. Gürcüler Ahlatşahlar'a ait Erzurum'a yakın Hisnıtabn'a geldikleri sırada Ahlatşah, askerini toplayıp Gürcüler'i Erzurum meliki Selçuklu Mugîsüddin Tuğrul Şah'ın yardımıyla bozguna uğratabildi. Fakat kazanılan bu zafer Gürcüler için ağır bir darbe teşkil etmedi. Ertesi yıl onlarla yeniden savaşmak ve sınırları dışına atmak icap etti. Hatta bundan bir yıl sonra da serhad kalesi olan Kars Gürcüler'in eline geçti. Dirayetsiz bir hükümdar olan Ahlatşah Muhammed ülkenin işleriyle meşgul olmayıp eğlence ile vakit geçiriyordu. Bu yüzden Muhammed önce bir kalede hapsedildi; daha sonra öldürüldü (603/1206-1207). Yerine İzzeddin (veya Seyfeddin) Balaban (1207-1208) geçti. Balaban Ahlatşahlar'ın sonuncusudur. Bir

yıldan daha az süren hükümdarlığı zamanında Eyyübî Hükümdarı Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyüb ile yaptığı savaşta Balaban bozguna uğrayıp Ahlat'a çekildi. Sonra Erzurum meliki Selçuklu Mugisüddin Tuğrul Şah'ın yardımı ile Evhad'ı mağlûp etti. Ancak Balaban, Eyyübî hükümdarının eline geçmiş olan Muş'u kuşattıkları sırada Tuğrul Şah tarafından gaddarca katledildi (604/1207-1208). Bunun üzerine Ahlatlılar Evhad'ı çağırarak şehri ona teslim ettiler. Fakat Ahlat askerinden bir kısmı müstahkem Van Kalesi'ne çekilerek Evhad'ın hükümdarlığını kabul etmediler. Ahlatşah'a bağlı askerlerin Erciş şehrini de ellerine geçirmeleri üzerine el-Melikü'l-Evhad babasından yardım istedi. O da diğer oğlu el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı gönderdi. Bunlar barış yolu ile Van'ı aldılar. Ancak Evhad Malazgirt'i fethetmek için Ahlat'tan ayrıldığında Ahlatlılar şehirdeki Eyyübî askerini çıkarıp hisarı kuşattılar. Halkın maksadı Ahlatşahlar Devleti'ni ihya etmektir. Bunu haber alan Evhad Ahlat'a döndü; kardeşi Eşref'in de yardımıyla şehri tekrar aldı. Bu sırada halktan pek çok kimse öldürüldü. Böylece halkın gücü kırıldı, ahîlerin (fityân) birliği dağıldı. Bir asırdan fazla sürmüş olan Ahlatşahlar Devleti böylece ortadan kalktı (604/1207-1208).

Pek mâmur olan Ahlatşahlar ülkesinin geliri ancak Mısır'la mukayese ediliyordu. Bununla beraber bu devirden kalma cami, medrese, zâviye, kervansaray gibi eserlerin günümüze kadar gelmemesi de dikkate değer. Bunun, başta zelzeleler olmak üzere, tabii âfetler ve istilâci orduların yaptıkları tahrip-lerle yakından ilgisi vardır. Ahlatşahlar devrinden günümüze, sadece, bazıları kitâbeli mezar taşları intikal etmiştir (bk. AHLAT). Ahlatşahlar'dan ancak II. Sökmen ile halefi Bektemür'ün para kes-tirdikleri bilinmektedir. Ahlatşahlar zamanında Ahlat halkı Türkçe ve Farsça konuşuyordu. Çok canlı bir ticaret şehri olan Ahlat, aynı zamanda, Bağdat'ı aratmayacak derecede bir eğlence merkezi idi. Sık sık yapılan şenliklere bütün halk katılırdı. Halkın yabancılardan hoşlanmadığı da kaynaklarda ifade edilmektedir. Esnaf ve sanatkârların çokluğundan şehirde içtimâî ve siyasî hayatta da tesirini kuvvetle hissettiren bir ahî teşkilâtı meydana gelmişti. Şeref Ebû'l-Mutahhar'ın *Târîhu Ahlât (Hilât)* adlı eserinin günümüze gelemediğini de önemli bir kayıp olarak belirtmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA:

el-Muhtârât mine'r-resâ'il (nşr. İ. Afşar), Tahran 2535, şş., s. 134, 135, 136, 137, 140, 142; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme* (trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 233, 239, 329-330; İbnü'l-Kalânîsî, *Żeylû Târîhi Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 164, 374; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, s. 249, 250, 279; a.e., *British Museum, Oriental*, nr. 5803; Üsâme b. Munkız, *el-İ'tibâr* (nşr. Philip K. Hitti), Princeton 1930, s. 89; İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî* (nşr. C. De Landberg), Leiden 1888, s. 401-407; a.mlf., *el-Berku's-Sâmî* (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1979, s. 29, 39, 61, 62, 64, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, İndeks; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1889, s. 179, 185, 206; a.mlf., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zübdetü'n-Nuşra ve nuşbetü'l-Uşra*, trc. Kıvameddin Burslan), İstanbul 1943, s. 166, 170, 186; a.mlf., *Sene'l-Berki's-Sâmî* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut 1971, s. 88; *Ahbarü'd-devleti's-Selcûkiyye* (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, s. 158-159, 162, 196; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII, 36, 383, 421, 423, 525, 534, 535, 711-712; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb* (nşr. Sâmi ed-Dehhân), Dimaşk 1951-68, II, 154, 158, 159, 161, 254; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1957-60, II, 132-133, 168-169, 175-376; III, 16, 145, 178; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi ahbâr'il-beşer*, İstanbul 1286, II, 223, 237, 250; III, 71, 93, 99, 100, 114; Resîdüddin, *Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II, 163, 164, 173, 174; *Histoire de la Georgie* (trc. M. Brosset), Petersbourg 1848, I, 381-382, 392-395, 456, 466; Anilî Samuel, *Chronologie, Collection d'historiens Armeniens* (trc. M. Brosset), Petersbourg 1876, II, 461, 464-465; Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 242; Abdürrahim Şerif [Beygü], *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932; Gabriel, *Voyages*, I, 231-246; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953; Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1972; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 83-97; Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (trc. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 199, 200, 201, 205, 208, 211, 216; Cl. Cahen, "La Chronique abrégée d'al-Azîmî", *JA* (1938), s. 381, 394, 397; Streck, "Ahlat", *İA*, I, 160-161; F. Taeschner, "Ahlât", *El'* (İng.), I, 329-330; C. E. Bosworth, "Ahlât", *EI*, I, 725-726.

FARUK SÜMER

AHLWARDT, Wilhelm

(1828-1909)

Arap dili ve edebiyatı üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınan Alman müsteşriki.

4 Temmuz 1828'de Greifswald'da doğdu. Greifswald Üniversitesi Eski Yunan edebiyatı profesörü Christian Wilhelm Ahlwardt'in oğlu, ilâhiyat profesörü Peter Ahlwardt'in torunudur. 1846'da Greifswald Üniversitesi'nde Şark dilleri tahsiline başladı. Burada *Dîvânü Benî Hüzeyl*'i yayımlayan J. G. Kosegarten'in, Göttingen Üniversitesi'nde de H. Ewald'ın öğrencisi oldu ve 1851'de Greifswald Üniversitesi'nde doktorasını tamamladıktan sonra aynı üniversitenin kütüphanesinde çalışmaya başladı. 1854-1856 yıllarında Arapça yazmaları incelemek üzere Gotha ve Paris'e gönderildi ve bu sırada Arap edebiyatı ile yakından ilgilenme fırsatı buldu. Paris'ten dönüşünde Greifswald Üniversitesi'nin kütüphane müdürlüğüne tayin edildi; böylece derin bir romantizm ile bağlı olduğu Arap edebiyatı üzerinde çalışma imkânına kavuştu. 1857'de üniversite Doğu dilleri öğretim üyeliği hakkını kazandı. 1861'de de hocası Kosegarten'in yerine profesör oldu. Ölümüne kadar (2 Kasım 1909) çalışmalarını burada sürdürdü.

Ahlwardt, geniş bir Arap edebiyatı tarihi yazmayı tasarlamış, hatta çalışma ve yayınlarının hepsini bu arzusunu gerçekleştirmeye yardımcı olacak biçimde planlamıştır. Aradığı şiir dünyasını Arap edebiyatında bulmuş ve bunu kendi çevresine titiz bir gayretle nakletmeye ve tanıtmaya çalışmıştır. Meşhur katalogu ve özellikle yayımladığı klasik Arap şiirleri, araştırmacılar tarafından müracaat eserleri olarak kabul edilmiştir. Çalışmaları arasında Arapça'dan Almanca'ya şiir tercümeleri de bulunmasına rağmen yazılarında titiz ve bol notlu edisyon kritik tarzını tercih etmiştir.

Ahlatşahlar'dan
Seyfeddin
Bektemür
devrine
ait 589 (1193)
tarihli
bakır sikke
(İstanbul
Arkeoloji Müzesi,
Teşhir, nr. 1299)

